

Тема 1

1. Економіко-екологічна безпека: визначення, сутність, складові

Загальнодержавне забезпечення безпеки країни. Поняття «економічна безпека», «екологічна безпека», «економіко-екологічна безпека», їх суть, нормативне визначення. Законодавче регулювання економіко-екологічної компоненти безпеки. Механізм, складові і індикатори економічної, екологічної і соціальної безпеки регіону. Важелі державного економіко-екологічного управління і інструменти забезпечення економіко-екологічної безпеки на рівні регіону. Система забезпечення економіко-екологічної безпеки регіону. Регіональні механізми управління економіко-екологічною безпекою.

Досвід провідних країн світу доводить, що основою економіки найуспішніших з них є промисловість. В той же час діяльність промислових підприємств напряму пов'язана із значним використанням ресурсів навколишнього природного середовища та одночасно з продукуванням відходів виробництва у вигляді викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, їх скидом у водні об'єкти та розміщенням у відведених місцях. Необхідно зауважити, що функціонування виробництв новітніх промислових галузей, таких як електроніка, високоточне машинобудування, авіакосмічна техніка, біоінженерія є більш ощадливим з точки зору впливу на довкілля, але, зважаючи на інтенсифікацію загального світового виробництва із залученням все більш зростаючого обсягу природних ресурсів, антропогенне навантаження на біосферу з року в рік стає все більш обтяжливим і наразі вже сягає критичних значень.

Відтак на сучасному етапі розвитку людства питання щодо забруднення навколишнього природного середовища є одним із найактуальніших. Екологічна небезпека в світі має такий високий рівень, що під загрозою знаходяться існування людей. Маємо зазначити, що це питання стало наріжним каменем багатьох міжнародних заходів найвищого рівня впродовж XX – XXI століть.

Необхідно зазначити, що в Енциклопедії сучасної України надається наступне розширене та узагальнене визначення терміну «економічна безпе́ка» – це складна багатофакторна категорія, що характеризує здатність національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб населення і держави; протистояння дестабілізаційній дії чинників, які створюють загрозу стійкому збалансованому розвитку країни; забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання... За функціональними напрямками розрізняють макроекономічну, фінансову, зовнішньо-економічну, інвестиційну, науково-технологічну, енергетичну, виробничу, демографічну, соціальну, продовольчу безпеку; за суб'єктом – економічна безпека особи, суб'єкта господарської діяльності (підприємства), регіону, держави, країни. Економічна безпека країни – інтегральна характеристика економічної безпеки держави, суб'єктів господарювання та особи.

Визначення економічної безпеки на законодавчому рівні наведене, зокрема, в затверджених Міністерством економічного розвитку і торгівлі України Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, а саме: економічна безпека – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.

Системному опрацюванню і дослідженню наукових завдань в галузі економічної, фінансово-економічної безпеки країни, підприємств присвячені праці багатьох провідних вчених.

Так, за формулюванням Ареф'євої О.В., економічна безпека підприємства – це такий стан корпоративних ресурсів (ресурсів капіталу, персоналу, інформації і технологій, техніки та устаткування, прав) і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найбільш ефективно

їхнє використання для стабільного розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним впливам (загрозам). Камлик М.І. визначає економічну безпеку підприємства як такий стан розвитку суб'єкта, який характеризується стабільністю економічного та фінансового розвитку, ефективністю нейтралізації негативних факторів і протидії їх впливу на всіх стадіях діяльності.

Питання екологічної безпеки, що в сучасних умовах міжнародного вектору розвитку є надважливим напрямком досліджень, опрацьовані такими науковцями, як Т.А. Акімова, Н.М. Андреєва, Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, С.А. Лісовський, Л.Г. Руденко, М.А. Хвесик, М.І. Хилько та ін.

Необхідно зауважити, що багатьма вченими питання безпеки на рівні суб'єкта (держави, регіону, галузі, підприємства, в першу чергу промислового) в тій чи іншій мірі розглядається комплексно – із використанням складного слова з двома коренями: еколого-економічна або економіко-екологічна (безпека) або в послідовності вказаних прикметників (екологічна та економічна (безпека)).

Так, на думку А.А. Баширової, еколого-економічна безпека підприємства – це такий стан виробничої діяльності господарюючих суб'єктів, який не створює загроз для навколишнього природного середовища і людини. І.С. Воронецька визначає еколого-економічну безпеку, як систему взаємоузгоджених дій, спрямованих на економічне стимулювання ресурсозберігаючої та природозахисної діяльності. На переконання О.Л. Феценко і Н.В. Каменевої, еколого-економічна безпека промислового підприємства включає як аспект захищеності екосистеми і самого підприємства від шкідливих впливів та екологічних ризиків, пов'язаних із його діяльністю, так і аспект захисту його життєво важливих інтересів від впливу негативних чинників навколишнього середовища.

Має відмінності, як у формулюванні, так і у визначенні, термін «економіко-екологічна безпека», наданий науковцями В.В. Нонік і Д.О. Грицишен, за яким це – стан соціально-еколого-економічної системи

підприємства, який характеризується високим рівнем функціонування внутрішніх економіко-екологічних підсистем управління, ефективністю використання природних ресурсів підприємства та реагування на зміни у зовнішньому середовищі, що забезпечує функціонування підприємства та сталий розвиток в умовах економіко-екологічних загроз внутрішнього та зовнішнього середовищ. Привертає увагу багатозначність поняття «економіко-екологічна безпека», сформульованого Р.П. Афоновим стосовно металургійного підприємства, а саме: це динамічний стан ресурсів..., який характеризується стійкістю його економічних інтересів; прозорістю діяльності та ефективністю результатів, обумовлених процесом постійного удосконалення техніко-технологічного потенціалу, через реалізацію корпоративних місії і стратегії, що, у підсумку, забезпечує його сталий розвиток в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз за обов'язковості дотримання принципу екологічної зумовленості виробництва.

Разом з тим, у вітчизняному законодавстві відсутній затверджений на рівні закону чи нормативного документа термін «економіко-екологічна безпека» / «еколого-економічна безпека».

Процес глобалізації економіки ставить за вимогу розглядати питання економічного розвитку тільки у поєднанні з екологічними проблемами. Для України слідування такому напрямку є особливо важливим через наявність багатьох акторів, серед яких:

- забруднення навколишнього природного середовища викидами в атмосферне повітря та скидами у водні об'єкти від промислових підприємств;
- нераціональне використання основних природних ресурсів та їх виснаження;
- забруднення поверхневих, підземних та морських вод;
- деградація земельних ресурсів;
- відсутність ефективної системи хімічної безпеки;
- відсутність достатньої інфраструктури та ефективної системи управління відходами, що призводить до масового утворення

несанкціонованих звалищ відходів і численних порушень Закону України «Про відходи» та інших нормативно-правових актів;

– відсутність дієвої системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища та ін.

Ще одним важливим аспектом при визначенні сутності економіко-екологічної безпеки є визнання того, що вона має подвійний зміст: з одного боку, характеризує можливість функціонування окремого суб'єкта, а з іншого – є складовою економічної безпеки галузі, держави, тобто функціонує у ринковому середовищі з урахуванням наслідків від забруднення довкілля, що впливає на економічні інтереси підприємства.

Розвиваючи вищевказану тезу, вважаємо за доцільне додати про необхідність закладення у зміст терміну «економіко-екологічна безпека підприємства» двозначного змісту: по-перше – забезпечення стійкого фінансово-економічного стану такого суб'єкта; по-друге – зниження негативного впливу на навколишнє природне середовище через зменшення (при створенні ідеальної моделі – взагалі виключення) обсягів утворюваних підприємством відходів, викидів і скидів забруднюючих речовин.

Теоретичні і практичні питання економічної (фінансово-економічної) безпеки держави, регіонів, окремих підприємств і суб'єктів господарювання досліджували такі вітчизняні вчені, як О. Барановський, В. Бурцев, В. Геєць, В. Глущенко, К. Горячева, А. Єпіфанов, М. Єрмошенко, О. Коваленко, Н. Метеленко, О. Покатаєва, С. Покропивний, В. Пономарьов та ін. Економічна безпека є досить широким і ємним поняттям з багатьма складовими. «Складовими економічної безпеки, які безпосередньо впливають на дію системи господарсько-економічного механізму підприємств є: фінансова, виробнича, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, продовольча, демографічна, соціальна безпеки» .

Проект Концепції фінансової безпеки України визначає фінансову безпеку як складову економічної безпеки, яка характеризує стан захищеності життєво важливих (ключових) інтересів держави, регіонів, підприємницьких

структур та громадян у фінансовій сфері від впливу широкого кола негативних чинників (загроз). Основними критеріями фінансової безпеки є достатність фінансових ресурсів, їх збалансованість та ліквідність, які уможливають нормальне існування та розвиток зазначених суб'єктів економічного життя. Виходячи з такого твердження, проведемо дослідження методичних складових і індикаторів фінансово-економічної безпеки на макрорівні.

Поняття «фінансова безпека» в дослідженнях науковців розглядається як основна складова економічної безпеки. С. Покропивний стверджує, що серед усіх функціональних складових економічної безпеки (фінансової, техніко-технологічної, політико-правової, інформаційної, екологічної та ін.) саме фінансову складову вважають провідною і вирішальною, оскільки за ринкових умов фінанси є «двигуном» будь-якої економічної системи.

М. Єрмошенко фінансову безпеку розглядає як стан фінансово-кредитної сфери, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю цієї сфери забезпечувати ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання. А. Єпіфанов дає схоже визначення фінансової безпеки: «стан фінансово-кредитної сфери країни, що характеризується стійкістю до внутрішніх та зовнішніх загроз, а також здатністю забезпечувати стійкий економічний розвиток держави». Ми, в свою чергу, погоджуємося з висновком, наведеним в монографії за редакцією О. Покатаєвої, відносно того, що перелік складових економічної безпеки є дискусійним, навіть дещо суперечливим.

Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України базуються на визначенні й аналізі значень окремих індикаторів за кожною складовою економічної безпеки з метою виявлення потенційних загроз економічній безпеці України. Розробка системи заходів по розвитку економіки держави в цілому і, в тому числі, окремих її галузей виробництва, потребує проведення постійного моніторингу стану безпеки грошово-кредитної системи щодо її стабілізації та зміцнення, збалансованості та

ліквідності, достатності фінансових ресурсів, уникнення загроз та ризиків. Постійний аналіз і контроль порогових значень індикаторів економічної безпеки має забезпечувати своєчасне прийняття управлінських рішень щодо запобігання та попередження реальних і потенційних загроз економічним інтересам у відповідній сфері.

Формування переліку індикаторів здійснюється, в першу чергу, за принципами репрезентативності та достовірності. Для визначення (розрахунку) включають найбільш суттєві показники, що впливають на рівень економічної безпеки держави і адекватно, об'єктивно відображають стан всіх її складових. Розрахунок може здійснюватися на основі оцінки багатьох десятків окремих індикаторів, які базуються на офіційних статичних даних і на інших достовірних даних. В загальних положеннях Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України зазначено, що рекомендації мають інформаційний, рекомендаційний, роз'яснювальний характер та не є обов'язковими. Зважаючи на виключне значення впливу фінансово-економічної безпеки держави на стан виробничої сфери національної економіки, суб'єктів господарювання, рівень добробуту громадян, особливої уваги заслуговує також процес систематизації та пріоритетності індикаторів фінансово-економічної безпеки.

Першою складовою фінансової безпеки є виробнича безпека. «Виробнича безпека – це стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективно використання виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва, та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки». Виробнича сфера країни за станом виробничої безпеки забезпечує виробництво продукції в обсягах достатніх для повного задоволення всіх внутрішніх потреб і потреб експорту.

Індикатором, що характеризує фінансову стійкість виробничої складової фінансової безпеки є частка збиткових підприємств.

Достатня наявність основних засобів, їх своєчасне оновлення, модернізація і розширення прямо характеризують стан виробничої безпеки підприємств. Основні засоби виробництва справедливо вважають однією із складових національного багатства країни. Основні виробничі засоби обліковуються і функціонують в натуральній і вартісній формах. Впродовж періоду функціонування основні засоби зазнають фізичного і економічного (вартісного) спрацювання, а також техніко-економічного старіння. Як зазначають науковці, «під фізичним спрацюванням основних засобів розуміють явище поступової втрати ними своїх первісних техніко-експлуатаційних якостей, тобто споживчої вартості, що призводить до зменшення їхньої реальної вартості, економічного спрацювання. Відносну величину економічного спрацювання окремої фізичної одиниці або певної сукупності основних фондів визначають як відношення накопиченої суми спрацювання, тобто їхньої вартості вже перенесеної на вартість продукції, до загальної, тобто первісної вартості».

Великою перепоною на сьогодні у здійсненні системи заходів по забезпеченню виробничої безпеки та економічного зростання в країні є критична зношеність основних засобів виробництва. Через відсутність достатньої кількості власних фінансових ресурсів у підприємств внаслідок постійного інфляційного знецінення коштів амортизаційного фонду, низького рівня рентабельності виробництва, несприятливі умови банківського кредитування реального сектора економіки, мізерне державне кредитування на технічне переоснащення, розширення виробництва, невпинно відбувалося щорічне значне фізичне спрацювання (старіння) основних засобів. Ступінь зносу основних засобів на підприємствах і в організаціях усіх видів економічної діяльності сягала загрозливих для здійснення самого ведення економічної діяльності 83,5%.

Не менш загрозливим для виробничої безпеки стало спрацювання основних засобів у промисловості. За нормальних умов простого відтворення виробництва на давно діючих підприємствах ступінь зносу основних засобів

має бути не вище 50%. Певна частина повністю спрацьованих основних засобів вибуває, а іншу таку за величиною частину починають використовувати. При розширенні виробництва показник зносу основних засобів знижується суттєво – нижче 50%. В експлуатацію додатково включають більше нових машин, устаткування та інших основних засобів взамін меншої кількості спрацьованих. На новостворених підприємствах, оснащених новою технікою, обладнанням й іншими основними виробничими потужностями, показник ступеня зносу основних засобів завжди буде максимально низьким. Підвищення ступеню зносу основних засобів вище 50% вже свідчить про появу негативних (небажаних) факторів у процесі необхідного їх оновлення.

Таким чином, в контексті розгляду фінансової безпеки на макrorівні суттєву роль відіграє виробнича безпека, індикатором рівня якої виступає ступінь зносу основних засобів, який має бути нижчим за 50%.

Наступною складовою фінансової безпеки є енергетична складова. Енергетична безпека передбачає повне, безперервне забезпечення потреб всіх суб'єктів економічної діяльності держави, домогосподарств і всіх інших споживачів в доступних за цінами енергетичних ресурсах. Основними видами енергетичних ресурсів на нинішньому історичному етапі розвитку економічної діяльності людства є газ природний, вугілля кам'яне, продукти переробки нафти, електроенергія.

Однією з вагомих загроз втрати безпеки обґрунтовано вважають демографічну небезпеку держави. «Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» визначають «демографічну безпеку» як «стан захищеності держави, суспільства, ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Демографічна безпека має сприяти гарантованому захисту соціально-економічного розвитку держави і суспільства від демографічних загроз –

демографічних явищ і тенденцій, які негативно впливають саме на соціально-економічний розвиток держави, суспільства. Стан демографічної безпеки характеризується відсутністю депопуляції, свідомим регулюванням народжуваності, зниженням смертності і підвищенням тривалості життя, оптимальними зовнішніми міграційними процесами, зміцненням сім'ї, як важливого соціального інституту суспільства.

«Соціальна безпека – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни.

Індикаторами стану соціальної безпеки, які показують її рівень, є відношення ВВП на одну особу в Україні до значення в країнах з високорозвиненою економікою, відношення середньомісячної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу, відношення середнього номінального розміру пенсії і допомоги особам, які втратили працездатність, до прожиткового мінімуму, частка витрат на продовольчі товари у споживчих грошових витратах домогосподарств. Закон України «Про прожитковий мінімум» визначає поняття «прожитковий мінімум» як «вартісну величину, достатню для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості».